«MEHNAT» KONSEPTI VA UNING UNIVERSAL TABIATI: KOGNITIV TILSHUNOSLIK TALQINIDA

Tursunova Zulifarxon Iqboljon qizi
Farg‘ona davlat universiteti, Tilshunoslik kafedrasi
2-bosqich tayanch doktoranti
e-mail: zilufar.00@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada kognitiv tilshunoslikning markaziy birligi sanaluvchi «konsept» tushunchasi, uning «tushuncha» atamasidan tafovuti hamda dunyo va o‘zbek tilshunosligidagi turfa talqinlari tahlil qilinadi. Konseptga yondashuvlardagi yagona ta’rifning shakllanmaganligi sabablari ko‘rsatilib, freym, skript, ssenariy, geshtalt va prototip kabi unga yaqin tushunchalarning mohiyati yoritiladi. Maqolaning asosiy qismida «mehnat» konseptining umuminsoniy (universal) tabiati, uning o‘zbek va ingliz lingvomadaniyatlarida voqelanishidagi izomorfik va allomorfik jihatlar qiyosiy tarzda ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *konsept, tushuncha, kognitiv tilshunoslik, antropotsentrik paradigma, freym, skript, geshtalt, prototip, «mehnat» konsepti, verbalizator, lingvokulturologiya, qiyosiy-tipologik tahlil.*

KIRISH

Hozirgi zamon tilshunosligida antropotsentrik paradigmaning yetakchi yo‘nalishlaridan biri sanalgan kognitiv tilshunoslik til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganishga qaratilgan. Ushbu sohaning asosiy va eng muhim birligi – konsept hisoblanadi. Konsept inson ongida borliq haqidagi bilim, tasavvur va baholarni jamlovchi mental tuzilma bo‘lib, u til vositasida voqelanadi. Shu bois konseptni va uni ifodalovchi til birliklarini tadqiq etish bugungi tilshunoslikning eng dolzarb vazifalaridan biriga aylandi.

«Konsept» atamasi fanga XX asrning 80–90-yillarida keng kirib keldi va shu davrdan boshlab kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya hamda psixolingvistika tadqiqotlarida faol qo‘llanila boshladi. Mazkur maqolada konsept tushunchasining nazariy asoslari, uning «tushuncha» atamasidan farqi va unga yaqin terminlar tahlil qilinib, so‘ngra «mehnat» konseptining universal tabiati hamda uning o‘zbek va ingliz tillaridagi voqelanishi qiyosiy yo‘sinda ko‘rib chiqiladi.

«Konsept» atamasi va uning «tushuncha» atamasidan farqi

«Konsept» so‘zi lotincha conceptus – «tushuncha, mazmun» so‘zidan olingan. Aynan etimologik yaqinligi sababli uzoq vaqt davomida – o‘tgan asrning 80-yillariga qadar – «konsept» termini «tushuncha» so‘ziga sinonim sifatida ishlatib kelindi. Biroq keyinchalik bu ikki atamaning bir-biriga aralashtirib qo‘llanilishi natijasida ularning asl mazmun-mohiyatini farqlashga qaratilgan tadqiqotlar yuzaga keldi. Konsept va tushuncha o‘rtasidagi tafovut, asosan, til, madaniyat va tafakkur o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish orqali belgilanadi.

Ye.S.Kubryakova rahbarligida tuzilgan «Kognitiv atamalar qisqacha lug‘ati»da konsept inson ongida aks etgan dunyo manzarasi, mental leksikon, konseptual tizim

hamda til va xotiraning tarkibiy operativ birligi sifatida ta’riflanadi [5, B. 90]. Mazkur ta’rifda konseptning ko‘p qatlamliligi va operativ (faol) tabiati ta’kidlanadi. Shu sababli konsept tushunchaga qaraganda kengroq va sermazmun birlik bo‘lib, u nafaqat ratsional bilimni, balki obraz, his-tuyg‘u va baho munosabatini ham qamrab oladi.

Konseptga turli yondashuvlar va talqinlar

Konsept tushunchasi hozirga qadar yagona, umume’tirof etilgan ta’rifga ega emas. Bir qator rus va o‘zbek tilshunoslari (S.A.Askoldov, V.Z.Demyankov, D.S.Lixachyov, Yu.S.Stepanov, Ye.S.Kubryakova, N.Yu.Shvedova, Sh.S.Safarov, O‘.Q.Yusupov, D.Xudoyberganova va boshqalar) bu boradagi qarashlarini turlicha ifodalaganlar. Quyida ularning ayrimlari keltiriladi.

Rus tilshunosligida «konsept» terminini XX asrning birinchi yarmida S.A.Askoldov fanga olib kirgan. Olim uni turli millat vakillarining muloqotiga asos bo‘luvchi kommunikativ jarayon sifatida talqin etadi hamda konseptning kognitiv va badiiy turlarini ajratib, kognitiv konseptni birinchi o‘ringa qo‘yadi. Uning ta’riflashicha, konsept – bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqidagi fikrlash jarayonini o‘zida aks ettiruvchi birlikdir [1, B. 269].

V.Z.Demyankov konsept va tushuncha so‘zlarini tarixiy dubletlar deb hisoblaydi, biroq ularning hozirgi ilmiy va noilmiy qo‘llanilishida o‘zaro farqlanishini ta’kidlaydi: uningcha, konsept – og‘zaki belgining mazmun tomoni, tushuncha esa voqelikning o‘zidir [4, B. 607]. Demak, dastlab so‘zga tegishli konsept ongida gavdalanadi, so‘ngra esa u asosida tushuncha shakllanadi.

D.S.Lixachyov konseptni so‘zning lug‘aviy ma’nosi bilan insonning milliy dunyoqarashi to‘qnashuvi natijasida hosil bo‘ladigan fikrlash mahsuli deb izohlaydi va «konseptosfera» tushunchasini ilmiy muomalaga olib kiradi [6, B. 4]. S.G.Vorkachyov esa konseptni tilda o‘z ifodasiga va lingvokulturologik o‘ziga xoslikka ega bo‘lgan tushuncha, tasavvur va bilimlar to‘plami sifatida ta’riflaydi [3, B. 64].

Ye.S.Kubryakova konseptni «mental tuzilma va turli tarkibdagi bilimlar jamlanmasi» deb baholaydi, N.D.Arutyunova esa uni ham mental birlik, ham tafakkur elementi sifatida talqin etib, olam bilan inson o‘rtasidagi madaniy bo‘g‘in ekanligini ta’kidlaydi [2, B. 3]. N.Yu.Shvedova konsept zaminida ijtimoiy yoki subyektiv tarzda anglanuvchi, xalqning umumiy tajribasini aks ettiruvchi, tarixiy ildizga ega mazmun yotishini qayd etadi va bunda til tizimining hal qiluvchi o‘rnini alohida urg‘ulaydi [11, B. 510].

O‘zbek tilshunosligida ham konsept muammosi keng o‘rganilgan. Sh.S.Safarovning fikricha, moddiy dunyo idroki ayni paytda idrok etilayotgan predmet-hodisalar haqidagi tushunchaning tug‘ilishini taqozo etadi; keyinchalik bu tushuncha mental namuna – konsept sifatida shakllanib, moddiy nom oladi. Olim konseptni tafakkur birligi deb biladi, uning negizida tushuncha, obraz va lisoniy ma’no umumlashmasi yotishini ko‘rsatadi [8, B. 18]. O‘.Q.Yusupov esa konseptni tashqi yoki ichki dunyodagi narsa-hodisa haqidagi bilimlar majmuasi, obrazlar va baho munosabatlari yig‘indisi sifatida ta’riflab, uni aysbergga qiyoslaydi: agar konsept – aysberg bo‘lsa, uning suvdan chiqib turgan qismi tushunchadir [12, B. 21].

D.Xudoyberganova konseptni ko‘p qirrali va ko‘p qatlamli, o‘zida psixologik, kognitiv-semantik va lingvokulturologik jihatlarni namoyon etuvchi mental tuzilma deb baholaydi [10, B. 39]. Yuqoridagi qarashlardan ko‘rinadiki, konsept inson ongida kechuvchi bir nechta jarayonlarning mahsuli bo‘lib, u yagona umumiy ta’rifga ega emas va kognitiv tilshunoslikda yanada chuqur o‘rganilishni talab etadi.

Konsept bilan bog‘liq tushunchalar: freym, skript, ssenariy, geshtalt, prototip

Kognitiv tilshunoslikda konsept tushunchasi bilan birga qo‘llaniladigan bir qator terminlar mavjud bo‘lib, ular bilimni ongda tartiblash va tilda voqelantirishning turli ko‘rinishlarini ifodalaydi.

Freym tushunchasini tilshunoslikka birinchilardan bo‘lib Ch.Filmor olib kirgan. Uning talqinicha, freym – tajribani andozaga soluvchi kognitiv tuzilma bo‘lib, lisoniy birliklar vositasida shakllanadi va konseptning negizini tashkil etadi. Sh.S.Safarovning ta’kidlashicha, har bir inson xotirasida ma’lum miqdordagi bilim strukturasi – «freymlar to‘ri» saqlanib, u idrok faoliyatini o‘ziga xos «andoza»lar asosida amalga oshiradi [8, B. 41].

Skript va ssenariy voqealarning me’yoriy, stereotip ketma-ketligini aks ettiruvchi konseptual tuzilmalardir. Skript (inglizcha script – «qo‘lyozma, yozuv») borliqdagi voqealarning sabab-oqibat asosidagi izchil takrorlanuvchi namunasini bildiradi. Ssenariy tushunchasini kognitologiyaga sun’iy intellekt mutaxassislari R.Shenk va R.Abelson kiritgan bo‘lib, u voqealar ketma-ketligi va ularning o‘zaro bog‘lanishini ko‘rsatish uchun xizmat qiladi.

Geshtalt (nemischa Gestalt – «obraz, struktura, yaxlit shakl») ruhiy tuzilmalar va obrazlarning yaxlitligini ta’minlovchi belgi-xususiyatlar umumlashmasini anglatadi. Geshtalt nazariyasi asoschilaridan biri M.Vertgaymer yaxlitlik alohida bo‘laklarning oddiy yig‘indisidan iborat emasligini, balki uning ichki strukturaviy qonuniyatlari bilan belgilanishini ta’kidlaydi. **Prototip** esa kategoriyaga kiruvchi barcha obyektlar uchun umumiy va eng ko‘zga tashlanuvchi belgini o‘zida mujassam etgan, qiyoslash uchun namuna vazifasini bajaruvchi mental tuzilmadir. Demak, freym, skript, ssenariy, geshtalt va prototip kabi tushunchalar insonning borliq haqidagi bilimini kategoriyalashtirish va uni tilda aks ettirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

«Mehnat» konsepti va uning universal (umuminsoniy) tabiati

«Mehnat» tushunchasi barcha xalqlar va madaniyatlar ongida o‘ziga xos ta’rif hamda tavsiflarga ega bo‘lib, u universal konseptlar sirasiga kiradi. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da mehnat so‘zining ilk ma’nosi «sinov, mashaqqat», qolaversa, «biror maqsad uchun sarflanadigan kuch, g‘ayrat, harakat» sifatida izohlanadi [13]. Falsafiy va ijtimoiy nuqtai nazardan mehnat – insonning maqsadga muvofiq ijtimoiy foydali faoliyati bo‘lib, u, eng avvalo, tabiat predmetlarini o‘zgartirib, ularni inson ehtiyojlariga moslashtirishni bildiradi.

Mehnat kishilik jamiyati hayotining asosiy sharti hisoblanadi, chunki uning tufayli insoniyat yashashi uchun zarur moddiy va ma’naviy ne’matlar yaratiladi. Mehnat tushunchasi maqsadga erishish, o‘zini va oilasini ta’minlash hamda jamiyat farovonligiga hissa qo‘shish vositasi sifatida idrok etiladi. U jismoniy harakatni ham,

aqliy faoliyatni ham qamrab oladi va mahsuldorlik, samaradorlik hamda sifat tushunchalari bilan chambarchas bog‘liqdir. Mazkur umumiy jihatlar «mehnat» konseptining universal, ya’ni barcha tillar va madaniyatlar uchun mushtarak tabiatini ko‘rsatadi.

«Mehnat» konseptining o‘zbek va ingliz tillaridagi qiyosiy talqini

Universal tabiatiga qaramay, «mehnat» konseptining voqelanishi har bir tilda o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarga ega. O‘zbek va ingliz lingvomadaniyatlarini qiyoslash bu xususiyatlarni yaqqol ko‘rsatib beradi.

O‘zbek tilida «mehnat» konsepti, ko‘pincha, «ish» so‘zi bilan ifodalanib, harakatning ham jismoniy, ham aqliy tomonlarini qamrab oladi. O‘zbek madaniyatida mehnat yuksak qadriyat sifatida ulug‘lanadi, insondan mehnatsevarlik va harakatchanlik talab etiladi. An’anaviy mehnat shakllariga qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va savdo-sotiq kirsa, modernizatsiya va globallashuv natijasida kasbiy martaba, tadbirkorlik hamda xizmat ko‘rsatish sohalariga o‘tish kuzatildi.

Ingliz tilida «mehnat» konsepti kengroq ma’noda ifodalanib, ish bilan ta’minlanish, uy yumushlari, ko‘ngillilik va shaxsiy loyihalarni o‘z ichiga olgan pullik va haq to‘lanmaydigan faoliyat turlarini qamrab oladi. Ingliz lingvomadaniyatida mehnat, asosan, pul topish, shaxsiy maqsadlarga erishish va jamiyatga hissa qo‘shish vositasi sifatida idrok etilib, mutaxassislik, malaka oshirish va martaba o‘sishiga alohida e’tibor qaratiladi; u, ko‘pincha, samaradorlik, natijaviylik va mahsuldorlik bilan bog‘lanadi.

Quyidagi jadvalda «mehnat» konseptining ikki lingvomadaniyatdagi idrok etilishi qiyosiy tarzda umumlashtirilgan:

1-jadval.

«Mehnat» konseptining o‘zbek va ingliz lingvomadaniyatlarida qiyosiy idrok etilishi

Qiyosiy belgi	O‘zbek lingvomadaniyati	Ingliz lingvomadaniyati
Asosiy verbalizator	mehnat, ish, hunar, sa’y-harakat	labour, work, craft, endeavour, task
Mazmun ko‘lami	jismoniy va aqliy faoliyat; «ish» markaziy	pullik va haq to‘lanmaydigan keng faoliyat
Qadriyat sifatida	mehnatsevarlik ulug‘lanadi, axloqiy fazilat	kasbiy o‘sish va mahsuldorlik birinchi o‘rinda
Yetakchi assotsiatsiya	g‘ayrat, halollik, oila va jamiyat farovonligi	samaradorlik, natijaviylik, martaba
An´anaviy shakllari	dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo	kasb, tadbirkorlik, xizmat ko‘rsatish

Jadvaldan ko‘rinadiki, «mehnat» konseptining har ikki tildagi idrok etilishida o‘xshashliklar (universal yadro – maqsadga muvofiq faoliyat, qadriyat sifatidagi maqomi) mavjud bo‘lsa-da, uni voqelantiruvchi vositalarda va milliy-madaniy urg‘ularda o‘ziga xos farqlar kuzatiladi. Bu tafovutlar har bir madaniyatning ijtimoiy, iqtisodiy va tarixiy sharoitlarini, qadriyatlar tizimini aks ettiradi.

XULOSA

Tahlillardan kelib chiqib quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, konsept – kognitiv tilshunoslikning markaziy birligi bo‘lib, u inson ongidagi bir nechta jarayonlarning mahsuli sifatida «tushuncha»dan kengroq, ko‘p qatlamli va operativ mental tuzilmadir; uning hozircha yagona, umume’tirof etilgan ta’rifi shakllanmagan. Ikkinchidan, freym, skript, ssenariy, geshtalt va prototip kabi tushunchalar konsept bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bilimni ongda tartiblash va tilda voqelantirishning turli ko‘rinishlarini ifodalaydi.

Uchinchidan, «mehnat» konsepti universal tabiatga ega bo‘lib, barcha xalqlar ongida maqsadga muvofiq ijtimoiy foydali faoliyat sifatida idrok etiladi. Shu bilan birga, uning o‘zbek va ingliz tillaridagi voqelanishi izomorfik (umumiy yadro) jihatlar bilan birga allomorfik (milliy-madaniy o‘ziga xos) farqlarni ham namoyon etadi. O‘zbek tilshunosligida «mehnat» konseptining umuminsoniy tabiatini, uning sathlararo voqelantirilishini va lingvokognitiv maydonini yaxlit tadqiq etish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda – bu esa kelgusi izlanishlar uchun keng imkoniyat ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста. Антология / Под ред. В.П.Нерознака. – Москва: Academia, 1997. – Б. 267–279.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 896 б.
3. Воркачёв С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – Москва, 2001. – № 1. – Б. 64–72.
4. Демьянков В.З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры // Язык как материя смысла. – Москва: Азбуковник, 2007. – Б. 606–622.
5. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С.Кубряковой. – Москва: Изд-во МГУ, 1996. – 245 б.
6. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Серия литературы и языка. – Москва, 1993. – Т. 52, № 1. – Б. 3–9.
7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 б.
8. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 92 б.
9. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – Москва: Языки русской культуры, 1997. – 824 б.
10. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – 88 b.
11. Шведова Н.Ю. Русский язык: Избранные работы. – Москва: Языки славянской культуры, 2005. – 640 б.
12. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Ташкент: Фан, 2007. – 128 б.
13. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli / A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.